

Олег Рафальський

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ
У XX столітті.
ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ НАРИС

К.: Поліс, 2000. — 447 с.

Бібліотека сучасної історичної літератури поповнилася науковим монографічним дослідженням, в якому раціонально поєднані як системний аналіз, так і узагальнюючий синтез проблем, науково-пізнавальна і практично-прикладна актуальність яких з точки зору сьогодення навряд чи може викликати сумнів.

Міжнаціональні відносини в їх етнологічному й етнополітичному вимірах в українській історіографії, українській суспільно-політичній думці і практиці завжди були в числі пріоритетних, що має об'єктивне пояснення. По-перше, впродовж всієї своєї історії Україна відзначалася поліетнічним складом населення. По-друге, в тривалі періоди бездержавного існування, коли українці були переважно об'єктом етнополітики чужих держав, етнонаціональний фактор був визначальним в їх повсякденному житті та історичній долі в цілому. По-третє, в історично нетривалі періоди української державності, коли українська влада поставала в ролі суб'єкта етнополітики, їй доводилося розв'язувати надзвичайно складні проблеми налагодження конструктивних взаємовідносин з іноетнічним населенням, що проживало (і проживає) в складі Української держави.

Усі ці колізії української історії сконцентрувало в собі XX ст., яким і визначено хронологічні рамки рецензованої праці. Причому через авторські узагальнення й аргументовані висновки, якого б аспекту дослідження вони не стосувалися, стає очевидним: XX ст. якби передає естафету століттю XXI, застерігаючи від зневажання етнонаціональних проблем, від помилок і суб'єктивізму в їх розв'язанні, а то й до певної міри визнаючи етнополітичні орієнтири на майбутнє. Принаймні автору не заперечиш у судженні: Україна, як суверенна, правова і демократична держава, може остаточно відбутися за умов гармонізації та гуманізації міжнаціональних відносин, забезпечення дедалі повнішого задоволення національно-культурних та інших потреб усіх етносів, які проживають на її території. Як і відносно того, що без глибокого осмислення трагічних сторінок минулого в долі національних меншин, які дісталися в спадщину незалежній Україні і ще тривалий час будуть впливати на характер міжнаціональних відносин у нашій державі, неможливо конструктивно розв'язувати сучасні проблеми, прогнозувати і моделювати їх розвиток у майбутньому.

Важливі для етнополітичної практики проблеми національних меншин вперше в українській історіографії розглядаються впродовж усього ХХ ст., в багатовимірних аспектах, до того ж (і також вперше) в історіографічно-узагальнюючому плані. Неважко помітити, що одна з основоположних цільових установок дослідження полягає в тому, щоб методом порівняльного аналізу, синтезу знань, одержаних попередниками, визначити повноту дослідження того чи іншого питання, простежити політико-ідеологічну обумовленість проблематики, змісту досліджень з історії національних меншин, визначити рівень їх об'єктивності чи, навпаки, ідеологічної заданості, суб'єктивізму, а то й конформістської запопадливості. Тобто, виявити провідні напрями й основні тенденції дослідження історії національних меншин України протягом ХХ ст., досягнути значення їх основних результатів для етнополітичної практики сьогодення. При цьому використані сучасні теоретико-методологічні орієнтири і дослідницькі методи як ключ до об'єктивного пізнання предмета дослідження.

Прагнення автора максимально використати різні за своїм характером і змістом класифікаційні групи історіографічних джерел забезпечило повноту наукового дослідження, його насиченість аргументованими положеннями, висновками, самостійними авторськими судженнями, одним з яких у більшій мірі присутня наукова новизна, іншим — практично-прикладна спрямованість.

Історіографічний аналіз дослідник починає з праць (виданих переважно в останнє десятиліття), в яких етнонаціональні проблеми простежуються від середини ХІХ ст., коли українські етнічні землі, на яких проживали і численні національні меншини, знаходилися в складі Російської й Австрійської (Австро-Угорської) імперій. Змістовно проаналізувавши цей науковий доробок, О. Рафальський робить вмотивований висновок, що сучасна історіографія має в своєму арсеналі численні праці, які віддзеркалюють етнонаціональну спадщину України, одержану від Російської імперії та імперії Габсбургів. Автор звертає увагу і на такий суттєвий момент: у тому, що українці на своїй рідній землі прирівнювалися до “іногородців”, дослідники вбачали один з чинників їх негативного ставлення до імперського мислення, а також обумовленість того, що з відновленням національної державності українці будуть прагнути до демократичного розв'язання національного питання, гармонізації етнонаціональних відносин в Україні.

Слушним вважаємо зауваження стосовно того, що й досі відсутні ґрунтовні праці, які на основі достовірних джерел давали б неупереджену порівняльну характеристику становища національних груп на українських землях, що перебували у складі Російської та Австро-Угорської імперій, про спільний рух опору українців і неукраїнців імперській політиці. При цьому автор небезпідставно застерігає від механічної зміни знаків “плюс” на “мінус” і навпаки.

В монографії не спрощується складність етнонаціональних відносин в часи української революції 1917—1920 рр. І все ж, підсумовуючи історичний доробок своїх попередників, автор помічає превалюючий мотив досліджень: розгортання української революції і відновлення національної незалежності України як на Наддніпрянщині, так і в Галичині стали можливими при підтримці або нейтральності представників некорінної національності, які з утворенням УНР та ЗУНР дістали правовий статус захисту як національні меншості та національно-персональну автономію.

Не залишилася поза увагою автора і така визначальна для долі національних меншин проблема, як перетворення їх з об'єкта в активного суб'єкта української етнополітики. Ця проблема розглядається з різних

боків, у всій її суперечливості й неоднозначності. Проте основні тенденції, якими їх бачить автор, розвивалися в позитивному напрямку. А саме, більшість національних груп з розумінням поставилися до історичного права українського народу на відновлення своєї державності. В свою чергу, Центральна Рада та її голова М. Грушевський вперше в українському суспільно-політичному русі виробили чітку програму забезпечення рівності всіх націй і народностей в УНР, задоволення культурно-національних, релігійних та інших потреб національних меншин, заклали правові основи етнополітики.

Дослідивши літературу, яка висвітлює “перші кроки радянської влади по розв’язанню національного питання”, автор наголошує на тому, що ці кроки були досить непослідовними, суперечливими як в суспільно-політичній практиці, так і в своєму історіографічному відображенні. Отже, можна зробити висновок, й не піддаються однозначній оцінці. І якщо політику більшовицької влади — реальну чи декларовану — можна простежити бодай на рівні офіційних документів, що збереглися, як резонно зазначає автор, після “архівного препарування”, то ставлення національних меншин до радянської влади, української радянської державності ще й сьогодні залишається найменш дослідженим аспектом етнополітичних колізій періоду 1917—1920 рр. Причину цього дослідник бачить передусім у жорсткому монізмі радянських істориків, в ідеологічно-партійних догмах радянської історичної науки в цілому, отже, й свідомій чи несвідомій, а то й вимушеній зацикленості на матеріалах з однополюсним політичним навантаженням.

Стосовно 20-х — 30-х років у монографії О. Рафальського завдання поставлено чітко і конкретно: через критичне вивчення опублікованих матеріалів, численної літератури по-новому підійти до дослідження проблем, пов’язаних з політико-правовим становищем національних меншин у зазначений період. Цілком правомірним видається зауваження автора, що тривалий час дані проблеми висвітлювалися необ’єктивно, багато їх аспектів замовчувалось, а то й свідомо фальсифікувалося чи подавалося у спотвореному вигляді.

Є підстави вважати, що з поставленим завданням автор в цілому справився. Здійснений в історіографічному ракурсі аналіз названої проблеми здебільшого доводиться до рівня вмотивованих самостійних узагальнюючих суджень, положень і висновків. Це стосується, зокрема, таких визначальних у той час етнополітичних аспектів, як політико-ідеологічне підґрунтя утворення національно-територіальних адміністративних одиниць; мотивація прискорення темпів їх утворення; методологія одержання достовірних даних про етнічний склад населення України; “розкручування” в масовій свідомості образу “ворожих націй” тощо.

Звертає на себе увагу, наприклад, такий висновок дослідника. Суттєве збільшення чисельності практично всіх етнічних груп за відносно невеликий період між переписами населення 1920 і 1926 рр. пов’язується не з фізичним приростом, а із своєрідним розкріпаченням, національним пробудженням нацменшин, визначенням ними своєї національно-етнічної ідентичності. Щоправда, тут логічним був би виклад авторського бачення причин, що обумовили цей своєрідний національно-ідентичний ренесанс іноетнічних общин українського суспільства. Інакше зауваження, що стосовно вищеназваних проблем дослідникам бракувало системного аналізу, автор рецензованої монографії до певної міри мусить взяти і на себе.

Помітне зацікавлене зосередження О. Рафальського на тих працях, які містять нову інформацію щодо запровадження зловісної практики ста-

лінізму по депортації окремих народів за національно-етнічними ознаками. В логічній послідовності в монографії показано, що починалася ця нелюдська практика з нагнітання образу “ворожої нації”, з “викриття” різних націоналістичних організацій, а закінчилася депортацією цілих народів.

Нестандартними висновками і судженнями звертає на себе увагу дослідження національних аспектів колективізації. А зумовлено це, на нашу думку, тим, що об’єктом аналізу стали передусім праці, які вирізняються з-поміж інших як методологічними засадами, так і джерельною базою, а відповідно — новизною наукового результату. Рафальський-історіограф поглиблює, часом конкретизує висновки історичних досліджень стосовно того, що єврейська сільськогосподарська колонізація південних регіонів України в кінцевому підсумку набула антисіоністської спрямованості. В той же час вона була провокаційною і стосовно українського селянства, отже, загострювала українсько-єврейські стосунки.

Аналізуючи літературу, що стосується етнополітичних відносин у роки Другої світової війни, дослідник звертає увагу на недостатню висвітленість таких складних і суперечливих процесів, як подолання ідеологічних бар’єрів між національними меншинами західноукраїнських земель, що юридично об’єдналися в складі радянської держави, і відповідними меншинами в УРСР, їх взаємної адаптації. Що ж стосується загальновідомої проблеми порушення прав національних меншин в роки війни, то О. Рафальський цілком поділяє думку тих, хто першопричину названих порушень бачить у тоталітарній системі влади, відсутності демократії і правових гарантій задоволення національних потреб усіх громадян.

Увагу автора привернула і малодосліджена в історичній науці тема формування офіційного антисемітизму в СРСР у контексті пакту Ріббентропа—Молотова. Щоправда, узагальнюючого висвітлення ця проблема, на нашу думку, в рецензованій монографії не знайшла, тож можна говорити скоріше про постановку проблеми, ніж про її наукове розв’язання.

Полемізуючи з польськими дослідниками стосовно причин кривавого конфлікту між ОУН—УПА та польським населенням, автор (мабуть, намагаючись дещо згладити його гостроту) робить закид своїм заочним опонентам у замовчуванні ними того факту, що терористичні акції з боку українських націоналістичних сил були спрямовані здебільшого проти тих поляків, які служили в німецькій адміністрації або співпрацювали з комуністичними органами. Проте вмотивованої аргументації цього твердження, як це належало б бути в монографії такого рівня, ми не знаходимо.

Звичайно ж, не обійдена у праці і тема єврейського геноциду, а також сумнозвісних депортацій цілих народів за національною ознакою з території України в роки війни.

Грунтовно розглянуті в монографії етнонаціональні, етнополітичні реалії української історії повоєнного періоду. Йдеться передусім про демографічні зміни в структурі населення України, про причини — об’єктивні і суб’єктивні, що їх обумовили. В основі останніх, наголошується в монографії, лежали ідеологічні догми і політичні рішення правлячого режиму щодо іноетнічного населення. Головні акценти зроблено також на висвітленні в історичній літературі офіційно-публічної інтерпретації так званого буржуазного націоналізму та “безродного космополітизму” і, відповідно, методів боротьби з ними. Характер висвітлення цих процесів у тогочасній літературі лаконічно передає визначальна теза автора: тоталітарний режим на той час вже остаточно перетворив історичну науку в свою ідеологічну служницю. Чим і сказано головне.

Один з основних узагальнюючих висновків дослідження О. Рафальського стосовно періоду “від хрущовської відлиги до гласності Горбачова” в концептуальному плані зводиться до того, що, незважаючи на деяку лібералізацію суспільства, активізацію історико-етнологічних досліджень, у 50-і — 80-і роки не було створено більш-менш об’єктивних праць з історії національних відносин в Україні. Головну причину такого стану речей дослідник бачить у тому, що в суспільних науках продовжували домінувати ідеологічні штампи про так зване стирання національних відмінностей, а саме поняття “національна меншина” фактично було вилучене із вжитку.

Проте автор не обходить увагою і тих перших позитивних тенденцій та реальних паростків, які в часи хрущовської лібералізації торкнулися й етнопольових відносин. Незважаючи на непослідовність і суперечливість реформ, вони все ж дали поштовх піднесенню національних рухів, зростанню національної свідомості.

З точки зору формально-показної і справжньої сутності “торжества ленінської національної політики” проаналізована радянська література брежньовського періоду. Її визначальним рефреном, зазначається в монографії, була концептуальна заданість стосовно формування нової історичної спільності — радянського народу. І тільки в публікаціях 90-х років, стверджує автор рецензованої монографії, показано, що під гаслами інтернаціоналізації насправді здійснювалася політика асиміляції.

Горбачовський період вітчизняної історії, як і історико-етнологічні дослідження “добы гласності”, розглядаються переважно під кутом зору національно-культурного пробудження етнічних груп, поступового зміщення акцентів у трактуванні співвідношення національного та інтернаціонального. Основну увагу при цьому автор звертає на ті праці, з якими пов’язує зародження нового, критичного етнопольового мислення, в яких минула історія національних меншин проектується на етнопольові проблеми сучасності, відповідно обґрунтовується значення історичного досвіду для їх демократичного розв’язання в сучасних умовах. Отже, автор виходить безпосередньо на той рівень історіографічного узагальнення, коли ретроспективний аналіз історичного досвіду переводиться в площину етнопольової конкретики сьогодишнього дня.

Один з найбільших розділів рецензованої монографії присвячений новітній історіографії етнопольових проблем як радянського періоду, так і періоду української державної незалежності. Що зрозуміло і виправдано, адже йдеться про якісно новий рівень досліджень, побудованих на сучасних теоретико-методологічних засадах. До того ж, звернення до новітніх досліджень значно підвищило коефіцієнт практичної значимості результатів наукового доробку О. Рафальського. Зокрема, своєю практичною спрямованістю звертають на себе увагу історіографічні узагальнення автора щодо тих досліджень, в яких висловлюється думка, що одностайність громадян у підтримці Акта незалежності України обумовлена не в останню чергу і тим, що самовизначення української нації учасниками референдуму розумілося не як етнічне, а як загальногромадянське. Тобто, уже в день референдуму підтверджувалося прагнення етнічних спільнот України до формування української політичної нації. На що, додамо від себе, не наважилися творці Конституції незалежної України.

Ще один практично значимий висновок у цьому ж плані зводиться до того, що історіографічні надбання з проблем міжетнічних відносин становлять серйозну наукову основу як для правдивого відтворення історії національних меншин, так і правового врегулювання їх статусу, що

забезпечував би інтеграцію всіх етносів країни в єдину українську політичну націю.

Поділяємо також думку автора відносно доречності застережень тих дослідників, які вважають, що “поспішний політико-правовий поділ етносів України на “корінні” й “некорінні”, без належного теоретичного обґрунтування та узгодження проектів можливих правових актів з усіма зацікавленими сторонами, може утворити додаткове поле напруги на етнополітичній мапі України”, з небажаними політичними наслідками.

Незаперечне практично-прикладне значення мають підсумки дослідження та загальні висновки рекомендаційного характеру, сформульовані в заключній частині монографії. Незалежно від їх суб’єктивного сприйняття тими, хто буде читати цю, безсумнівно, корисну в науково-пізнавальному і практичному вимірах працю. Виходимо з того, що узагальнююче історіографічне дослідження, якщо воно дійсно побудоване на принципах науковості і стосується суспільно значимої проблеми — це завжди помітний поступ у розвитку науки.

Звичайно, кожний читач може зробити свої зауваження до монографії, помітити ті чи інші її недоліки, що цілком природно, адже оцінки історичних подій і явищ, як правило, амбівалентні. З точки зору рецензента, до висловлених зауважень можна додати й інші. Наприклад, автор обмежується констатацією, що в новітніх дослідженнях створення національних адміністративних одиниць оцінюється як захід, що переслідував далекоглядні цілі розчленувати Україну. Термінологія, дещо співзвучна періоду, про який ідеться в даному сюжеті монографії. Вважаємо, що такі оцінки потребують доказовості. Чи є вона в “новітніх дослідженнях”, які має на увазі автор? І чи не варто було б самому автору вдатися до такої аргументації? На нашу думку, О. Рафальський дещо ідеалізує науковий доробок української діаспори, вважаючи його, стосовно окремих періодів нашої історії, чи не єдиним джерелом об’єктивного і правдивого дослідження історії України, в тому числі етнонаціональних відносин. Піддаємо сумніву такий погляд не лише тому, що будь-яке історичне дослідження є суб’єктивною реконструкцією минулого, а й тому, що в умовах зарубіжжя не завжди вистачало документального матеріалу для “об’єктивного і правдивого” дослідження. Та й фактор особистого сприйняття подій також не можна не враховувати.

До загального ж позитивного сприйняття монографії додамо, що вона має солідний впорядкований список джерел, іменний покажчик, добротне поліграфічне виконання. Шкода лише, що тираж її, враховуючи узагальнюючий характер дослідження, його проблематику і науково-пізнавальну цінність, досить таки скромний.

А. Г. СЛЮСАРЕНКО (Київ)

